

Doktori disszertáció tézisei

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Néprajzi Tanszék

Néprajz és kulturális antropológia
doktori program

„Fába róva, földbe ütve...”

A kopjafák/emlékoszlopok
mint a szimbolikus térfoglalás
eszközei
a szlovákiai magyaroknál

Témavezető: Dr. Keményfi Róbert

Liszka Ilona
(L. Juhász Ilona)

2006

A fából készült, egykor csupán a temetőkben előforduló református sírjelek (fejfák) egy bizonyos, gazdagon faragott, főleg Erdélyben, de a magyar (és nem csak a magyar!) nyelvterületen elterjedt típusa (kopjafa) az idők folyamán magyar nemzeti szimbólummá vált, s fontos helyet foglal el mind Magyarországon, mind pedig határain kívül élő magyarok kultúrájában.

A szlovákiai magyarok aránylag korán, 1977-ben állították első kopjafájukat emlékoszlopként egy kisebbségi rendezvényen, a Komárom melletti Őrsújfalu autókempingjében rendezett nyári művelődési tábor befejezésekor. Napjainkra ez a szokás annyira elterjedt a szlovákiai magyarok körében, hogy alig akad olyan magyarlakta település, ahol ne állna ilyen emlékoszlop. A kutatás során több mint háromszázat sikerült nyilvántartásba vennem. Az állítások száma különösen az 1989-es rendszerváltás után nőtt meg jelentős mértékben. A nemzeti identitás kifejezésének, és a szimbolikus térfoglalás egyik legfontosabb eszközévé vált.

Munkámban elsősorban arra keresem a választ, milyen szerepet töltenek be a kopjafák/emlékoszlopok a szlovákiai magyarok életében. Azon túl, hogy történeti áttekintést nyújtok a kopjafák első megjelenésétől napjainkig, kísérletet teszek a jelenség

komplex bemutatására és értelmezésére. Mivel aránylag új jelenségről van szó, lehetőségem nyílt arra, hogy még kialakulási folyamatában megragadhassam és a lehető legapróbb részletekig valamennyi vetületére rávilágíthassak.

Több mint egy évtizeddel ezelőtt keztem utazásaim során kisebb-nagyobb rendszerességgel dokumentálni a Szlovákia magyarlakta vidékein felállított kopjafákat/emlékoszlopokat. Mára – néhány kivételtől eltekintve – valamennyi eddig állított kopjafáról készült fénykép-dokumentáció, így a hagyományos fényképek, valamint a digitális felvételek száma jóval meghaladja az ezret. Kutatásaim során több mint 100 adatközlőtől származó anyagot jegyeztem le. Ezek elsősorban olyan személyek, akik résztvevői voltak azoknak a rendezvényeknek, amelyeken kopjafák/emlékoszlopok állításra került sor, vagy pedig ezeket szervezték. Néhány ilyen rendezvényen magam is részt vettem.

Az első kopjafaállítás óta (1977) eltelt időszakban a különféle – elsősorban az 1989-es rendszerváltást követő elmúlt több mint másfél évtizedben – a szlovákiai magyar sajtótermékekben aránylag rendszeresen tájékoztattak a különféle alkalmakból megvalósuló ünnepeken történt kopjafaavatásokról. A hosszabb-rövidebb hírek, tudósítások témám szempontjából sokrétű

információértékekkel bírnak, így ezeket is felhasználtam munkám során. Segítségükkel nyomon követhetjük a kopjafakultusz kialakulásának folyamatát a térségben, s a kopjafaállítás háttérének alaposabb megértésében, s bizonyos társadalmi összefüggések feltárásában is nagy segítséget nyújtanak. Munkám során tehát fokozott figyelmet fordítottam ezek tanulmányozásra és elemzésére is. A világhálón való keresgélés sem volt eredménytelen. Az innen szerzett adatok zömükben nem a konkrét kutatási területre vonatkoznak ugyan, s inkább amolyan háttér-információkkal szolgálnak, de pótolhatatlanok a jelenség jobb megértése szempontjából. A kopjafák/emlékoszlopok számbavétele során a fafaragókat is felkerestem – vagy személyesen, vagy pedig levélben, illetve telefonon –, hogy képet kaphassak tevékenységükről. Egy teljes adatbázis létrehozására törekedtem, de mivel a szlovákiai magyarok egy kb. 500 kilométeres hosszú sávban lakják Dél-Szlovákiát, elképzelhető hogy néhány objektum kimaradt. Disszertációm-ba beépítem más kutatók eddigi eredményeit is, bár meg kell jegyezni, hogy eddig nagyon kevés, témámhoz kapcsolódó írás született (különösen Hofer Tamás, Bali János és Sütő Levente, valamint Liszka József tanulmányait forgattam haszonnal).

A magyar néprajzkutatás eddigi eredményei alapján bemutatom a Kárpát-medence magyarlakta vidékein előforduló faragott sírjelek/fejfák típusait és elterjedésüket, s egyben végigkísérem a kopjafamítosz kialakulásának folyamatát a magyarok körében a kezdetektől napjainkig: egyrészt egy nyelvtörténeti, másrészt pedig egy néprajzi-kultúrtörténeti fejlődés tükrében. Munkám során kitérek a kopjafaállítás minden vetületére, időrendi sorrendben részletesen bemutatom az állítások alkalmait 1977-től 2005-ig, külön-külön tárgyalom a rajtuk szereplő ornamenseket, szimbólumokat, feliratokat, az állítási ünnepségeket, a színhelyeket, bemutattva az állítatókat, ajándékozókat, és készítőket. Röviden kitérek a székelykapukra is, mivel ezek több vonatkozásban is kötődnek a kopjafákhoz. Tárgyalom a szlovákok és a hivatalos politika viszonyulását a kopjafához. Disszertációm részét képezi egy kitekintés, amelyben a rendelkezésre álló adatok alapján bemutatom a kopjafák elterjedését Európában és a nagyvilágban.

Disszertációm egy többéves adatgyűjtés összegzésének szántam. A részletkérdéseket illetően tudatos mélyfűrészerű kutatásokat természetesen nem végezhettem. A dokumentációs tevékenység (az egyes objektumok számbavétele, felkeresése, fényképezése stb.) során nyert ki-

egészítő információkat (véleményeket, állásfoglalásokat stb.) viszont beépítettem munkámba, így – ha érintőlegesen is – több részletkérdéssel kapcsolatban is gyűjtöttem adatokat. Az eredményeket összefoglalva bizonyos tanulságok levonására, illetve a még elvégzendő feladatok felvázolására is kísérletet teszek.

Kutatási eredmények

1. A Magyarország határain kívüli más országokban élő magyar közösségekhez viszonyítva a kopjafa temetőkön kívül, emlékmű formájában egyfajta nemzeti szimbólumként jóval korábban már 1977-ben megjelent a szlovákiai magyarok körében. A legelső alkalomtól (az ōrsújfalui nyári művelődési tábortól) kezdve a kisebbségi rendezvények szinte valamennyi típusának befejezésésként állították, tehát kezdettől fogva a szlovákiai magyarok jelképes térfoglalási eszközének tekinthetjük. A kopjafák nemzeti szimbólumként való megjelenéséhez úgy tűnik, a mohácsi csata színhelyén, az esemény 450. évfordulója alkalmából 1976-ban felállított kopjafák tekinthetők konkrét előképnek. A magyar köztudatban ekkor már – a romantikus szemléletben írt 19–20. szá-

zadi tudományos és áltudományos néprajzi irodalom, illetve népművészeti kiadványok hatására – gyökeret vert az a felfogás, hogy a kopjafa eredete a honfoglalás korára, vagy még az azt megelőző időszakra nyúlik vissza, s ily módon egy ősi magyar kultúra korunkba átmentett tárgyi emlékének tekinthető. Bár a kopjafa szó használata inkább az értelmiségiek és politikusok körében terjedt el, fokozatosan kezd teret nyerni a köznyelvben is. A kopjafaavatások szónokai, s az ünnepekről tudósító újságírók zöme már bizonyított tényként említik annak „ősi” eredetét. A kopjafa mellett párhuzamosan terjed az emlékoszlop kifejezés is.

2. A kopjafák elterjedését nemzeti szimbólumként befolyásolta a szlovákiai magyarok 1970-es évektől megfigyelhető nagyfokú érdeklődése Erdély iránt, s az ún. „Erdély-járás” elterjedése a diákok és az értelmiségiek körében. Az erdélyieket, a székelyeket a társadalom egy rétege igazabb magyaroknak tartja, így ezek tudatában nem csodálkozhatunk azon, hogy a szlovákiai magyarok a szülőföldhöz való jogukat éppen a legmagyarabbnak tartott népcsoport, a székelyek kultúrájának egyik jellegzettségével, a kopjafával kívánják hang-

súlyozni, s hogy a székely rovásírással rávésett „vagyunk” felirattal „üzentek a hatalomnak”. A kopjafák/emlékoszlopok széles térhódításához hozzájárult az a tény is, hogy anyagi szempontból nem jelentett olyan megterhelést, mint egy (nemesebb anyagból: kőből, fémből készült) emlékmű elkészíttetése, s mivel a rendszerváltást megelőzően aránylag zárt helyen állították fel ezeket, a hatalomnak sem szúrtak szemet. Segítségükkel tehát szimbolikusan megjelölheték a magyarlakta régiókat.

Magyarországon a kopjafák állítását kezdetben ellenzéki, de a nemzeti függetlenség hangsúlyozásától el nem választható megnyilvánulásnak tekinthetjük. A szlovákiai magyarok körében az ellenzékiségen túl főleg és elsősorban a nemzeti hovatartozás prezentálása, hangsúlyozása volt a fő cél. Az 1989-es rendszerváltást követően ugrásszerűen megnőtt a kopjafák száma, mivel ekkor már törvényes lehetőség nyílt arra, hogy magyar történelmi eseményeknek, jeles személyiségeknek olyan emlékműtípussal tisztelegjenek, amely önmagában karakterisztikus, kizárólag a magyarokhoz köthető. A rájuk vésett magyar nemzeti szimbólumok, valamint hazafias feliratok, vagy a székely rovás-

írás csak még jobban hangsúlyozták magyar voltukat.

3. Bizonyos időrendre törekedve az állítási alkalmakkal, az akkor megrendezett ünnepekkel is foglalkozom. Általában kisebbségi szerveződések, politikai pártok, illetve magyarlakta települések helyi, továbbá regionális rendezvényeiről van szó. A magyar történelmi és politikai események emlékére állított kopjafák/emlékoszlopok csak a rendszerváltás után tűnnek fel és terjedtek el nagyobb mértékben. Ugyancsak ekkor jelennek meg a különféle jeles személyiségek emlékére állított kopjafák, s ekkor kezdődik el térhódítása temetői sírjelként is. Az eredetileg sírjel rendeltetésű kopjafa tehát először más funkcióban (emlékoszlop), más közegben, nemzeti szimbólumként terjed, majd innen visszakanyarodva ismét eredeti funkciójában (tehát sírjelként), de inkább nemzeti, mint vallási szimbólumként folytatja pályafutását. A 21. század első éveiben már a közúti balesetek színhelyén haláljelként is megjelennek. Fokozatosan más összefüggésben is előfordulnak: színpadi háttérként, díszítésként, kötetek, sőt CD lemez borítóján, s a témával kapcsolatban versek is születnek stb. Ami különösen figyelem-

re méltó jelenségnek számít, hogy a magánszférában is feltűnnek, s az állítatók telkén egyfajta szobor funkcióját töltik be. A köztéri kopjafák állítói között a szlovákiai magyar társadalom szinte valamennyi meghatározó szervezete, politikai pártja megjelenik, s köztük vannak a keresztény egyházak is, elsősorban a reformátusok és a katolikusok.

4. A kutatott időszakban az állítási alkalmakat tekintve a legtöbb kopjafát a művelődési táborkban emeltek (41), ezt követik a falunapok (33), az 1848/48-es forradalom és szabadságharc (30), a millennium (22), cserkészrendezvények (16), az I. és II. világháború (16), kulturális és honismereti napok (14), a többi alkalomra emelt kopjafák/emlékoszlopok száma 10 alatt van, pl. a kitelepítés emlékét 9 őrzi. A kopjafák állításának száma évenként az első alkalomtól napjainkig nagyon változatosan alakult, fokozatosan emelkedő tendenciát mutat. A legtöbb kopjafát/emlékoszlopot 2000-ben, a millennium évében állítottak, ezt követi a millennium évének 1996 (26), majd 1998, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója (24), 2003-ban 23, 2004-ben és 1999-ben 22

volt a számuk, a többi évben pedig ettől kevesebb.

5. A szlovák politika és a szlovák lakosság egyértelműen magyar jelenségnek tartja a kopjafát, azonban ritka kivételtől eltekintve nem tapasztalhatunk részükről ellenséges hozzáállást. Kivételt az 1995–1998-ig terjedő időszak jelenti, amikor a Vladimír Mečiar által vezetett és magyarellenességéről közismert Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom és Szlovák Nemzeti Párt által kötött koalíciós kormány volt hatalmon. Ekkor különféle ürügyekkel le akarták bontatni a millenniumra állított emlékműveket, illetve el akarták távolíttatni a kopjafákat is, azonban fáradozásuk nem járt sikerrel. Mindegyik emlékmű és kopjafa a helyén maradt. Azóta csupán egy alkalommal (a mátyusföldi Diószegen) fordult elő, hogy egy település önkormányzatának képviselői leszavazták egy kopjafa állítását.
6. Fontos lenne alaposabb kutatásokat végezni egy-egy részletkérdést illetően, hogy árnyaltabb képet kaphassunk ezekről. A kopjafaállítás szokásának nagy mértékű elterjedése, s a felavatott objektumok nagy száma alapján például úgy tűnhet, hogy a szlovákiai magya-

rok körében a jelenség megítélése egységes és pozitív. Az eddigi, inkább érintőleges kutatásaim eredménye alapján ez a feltételezés nem állja meg a helyét, a vélemények ugyanis megoszlanak. A szlovákiai magyarok egy hányada vagy közömbös, vagy pedig kritikusan szemléli a jelenséget. A szlovákiai magyarok egy másik része minden, a kopjafajelenséggel kapcsolatos kritikus megjegyzést ellenségesen fogad, s a magyarok elleni támadásnak, nemzetárulásnak tekinti.

7. A már fent említetteken kívül több feladat elvégzésének szükségessége rajzolódik ki. A kopjafa-avatási ünnepség részletes vizsgálata, az elhangzott beszédek elemzése, vagy pedig egy komplexebb és pontosabb összehasonlítás érdekében kívánatos lenne a jelenség részletes kutatása a határon túli *többi* magyar közösség körében is. Az eddigi kutatási eredmények alapján a szlovákiai, magyarországi és az romániai magyarok körében jelentős hangsúlyeltolódások mutathatók ki az állítások alkalmait illetően. Míg Magyarországon az 1956-os forradalom, Erdélyben az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, Szlovákiában inkább más történelmi események és rendezvények

dominálnak. A jövőben nem lenne tanulságok nélküli összehasonlítani a kopjafák állítási alkalmait Magyarország és annak határain kívül élő magyarlakta régiók között. A már most látható eltérések nagy valószínűséggel abból is adódhatnak, hogy ezek a magyarlakta közösségek 1918 óta más-más ország területén éltek, a impériumváltások más-más külső hatásokkal jártak, s további történelmük sem alakult egységesen. Szlovákiában 1945 után nem volt háború, a Vajdaságban igen, de nem telepítették ki az ott lakókat más ország területére, s málenkij robotra sem hurcolták őket, mint a kárpátaljaiakat vagy a kelet Szlovákiában élő magyarokat. Művelődési táborok csupán Szlovákiában voltak és Szlovéniában nem történt olyan esemény, amely csupán a muravidéki magyarokat érintette volna. A romániai magyaroknál megint más volt a háttér, ott a kopjafák temetői sírjelként való állítása nemzeti szimbólumként már korábban elterjedt (a katolikusok körében is), s emlékműként is előbb megjelent. Vannak tehát olyan alkalmak, amelyek kizárólag a kisebbségben élő magyarok körében mutathatók ki, Magyarországon nem.

8. A kopjafák elterjedését nemzeti szimbólumként a folklorizmus egyik jellemző példájának tekinthetjük, mivel már egy létező jelenség, a temetői fejfa egy gazdagon díszített típusa emelkedett be nemzeti szimbólumként emlékművek formájában egy másik társadalmi réteg, társadalmi rétegek kultúrájába, s kapott új funkciót. Idővel a kopjafa, mint magyarságszimbólum ismét megjelent a temetőkben, eredeti funkciójukban, tehát sírjelként. Ezt a fordított folyamatot (tehát a folklorizmussá vált kopjafa újfent „népivé válását”) folklorizálódásként értelmezhetjük. A folklorizálódott kopjafa/fejfa viszont elsősorban már nem vallási különbséget mutat (ahogy azt az eredeti fejfa/kopjafa tette), hanem a felekezeti köztől többé-kevésbé (nem teljesen!) függetlenül az elhunyt nemzeti hovatartozását, tehát magyarságát hirdeti.
9. Az eddigi kutatási eredmények azt támasztják alá, hogy a kopjafákat joggal sorolhatjuk a magyarságszimbólumok közé, hiszen már nem csupán a Kárpát-medence magyar lakta vidékein és Európában tartják magyarok és nem magyarok annak, hanem más földrészekben élő szóránymagyarság körében is megtalálhatóak. Egyre gyakrabban van

rá példa, hogy magyarországi városok ezeket ajándékozzák egyfajta nemzeti sajátosságként a külföldi, nem magyar lakta testvértelepüléseknek is emlékbe. Ezért a közelmúltban megjelent magyarságszimbólumokat prezentáló kötetben (Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Magyarságszimbólumok*. Budapest 1999) már ott lett volna a helyük.

10. Hangsúlyoznunk kell, hogy a kopjafa és a körülötte kialakult mítosz természetesen hamis, s ezt megfelelő helyeken és időben cáfolni kell. Másrészt viszont ebből a hamis mítoszból kialakult egy olyan kulturális jelenségkomplexum, amely a mai magyar valóságnak a része, ezért nagyon fontos, hogy tudományos igényvel minél több vetületét kutassuk és feltárjuk. A kopjafák, mint objektumok néprajzi vizsgálatánál semmiképp sem lehet elsődleges az esztétikai szempontú megközelítés, az esztétikai értékek számonkérése. A kutatás számára ennél jóval fontosabb, hogy a kialakuló (ha úgy tetszik: konstruált) hagyományt már a megjelenés pillanatában, kialakulása csírájában megragadjuk, s kibontakozását, társadalmi megítéltségét lépésről lépésre nyomon kövessük.

Ünneplő. Írások Verebélyi Kincső születésnapjára. Budapest 115–126. p.

5. Speerhölzer/Gedenksäulen als Medien zur symbolischen Raumbegrenzung bei Ungarn in der Slowakei. In *Mediensemiotok Heute. 9. Österreichisch-Ungarisches Semio-Philosophisches Kolloquium*. Wien 2006 [előkészületben]

A szerzőnek a témában megjelent korábbi publikációi:

1. Vom Grabmal zum Nationalsymbol. Gedenksäulen und Speerhölzer als Zeichen nationaler Identität *Acta Ethnologica Danubiana 4*. Az Etnológiai Központ Évkönyve 2002. Komárom-Dunaszerdahely 2002, 67–74. p. 6 ill.
2. A sírjeltől a nemzeti szimbólumig (Az emlékoszlopok – kopjafák, mint a nemzeti identitás kifejezői). *Ethnica* 2003/1. sz. 16–20. p. 4 ill.
3. Az emlékoszlopok, kopjafák mint a nemzeti identitás kifejezői. *Új Szó* 2004. március 19. Gondolat melléklet 12–13. p., 6 ill.
4. A kopjafa, mint a szimbolikus térfoglalás eszköze a szlovákiai magyaroknál. In Bárth Dániel szerk.: